लिच्छविकालीन मुद्राहरुको सांस्कृतिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा स्नातकोत्तर तहको
आंशिक परिपूर्तिको निमित्त प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता
सुनिता तिमल्सिना
त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-२७४-११४-२००५
त्रिभुवनविश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०७१

कृतज्ञताज्ञापन

इतिहास संस्कृति र आर्थिक जीवन पद्धतिमा मुद्राको विशेष स्थान छ । आकारमा सानो भएतापनि मुद्राले विलुप्तप्राचीन सभ्यता र संस्कृति पत्ता लगाउन सहयोग गर्दछ । वर्तमान समयमा कुनै उल्लेखनीय पर्व, उत्सव, समारोह, विशेष अवसरको उपलक्ष्यमा टकमारी गरी प्रकाशमा ल्याउने स्तरीय मुद्राले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत प्रभाव पार्दछ ।

प्रस्तुत लिच्छविकालीन मुद्राहरुको सांस्कृतिक अध्ययन शीर्षकको शोधग्रन्थ स्नातकोत्तर तह नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको लागितयार गरिएको हो । यस शोधमा मुद्राको उत्पत्ति, विकासको जानकारी साथै लिच्छविकालीन मुद्राको आकार, प्रकार, माध्यम, नाप, तौल, मुद्रामा अंकित अभिलेख तथा चिन्हहरुको उल्लेख गरिएको छ । यसले तत्कालीन मुद्राको विविध पक्षको अध्ययन गर्न चाहनुहुनेहरुका लागि केही मात्रामा भएपनि सहयोग पुऱ्याउने आशा लिएकी छु ।

प्रस्तुत शोध शीर्षक स्वीकृत गरी शोधकार्यका लागि अनुमती दिनु हुने तत्कालीन विभागीय प्रमुख धनबहादुर कुँवर प्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । आवश्यक हौसला, सुझाव दिनुहुने श्रद्धेय गुरु डिल्लीवली, पशुपति न्यौपाने, प्रेम लामा तथा सबै प्राध्यापक वर्गहरुप्रति कृतज्ञ छु । आफ्नो व्यस्त समयको पनिकुनै पर्वाह नगरी मार्ग दर्शन गर्नुहुने आदरणीय विभागीय प्रमुख एवं शोध निर्देशिका वीणा पौड्याल प्रति विशेष आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सहयोग गर्नुहुने राष्ट्रिय संग्रहालय प्रमुख मन्दाकिनी श्रेष्ठ, सारदा शिवाकोटी, यमुना महर्जन, सविता आचार्य, भेषनारायण न्यौपाने, सुवास डंगोल, पुरातत्व विभागका रामबहादुर कुँवर, देवेन्द्र भट्टराई, गोविन्द न्यौपाने तथा पाटन संग्रहालयका हरिप्रसाद भुसालका साथै विविधपक्षमा सहयोग गर्नुहुने अन्य सहयोगीहरुमा मुद्रा संकलक सुवर्णमान जोशी, मुद्राव्यापारी तथा संकलक गम्भिर मानजोशी, नोट संकलक जयहरि झा, यस्तैगरी विमलझा, रास जोशी, प्रकाशमान शाक्य सबैमा विशेष धन्यवादज्ञापन गर्न चाहन्छु । अध्ययनको क्रममा साहित्यिक स्रोत उपलब्ध गराउने त्रि.वि. केन्द्रिय पुस्तकालय, सिनासको पुस्ताकालय, छाउनी तथा पाटन संग्रहालयको पुस्तकालय, अभिलेखालय साथै संस्कृति विभागको पुस्तकालय प्रति आभारी छु ।

यस्तैगरी शोध ग्रन्थतयार गर्ने क्रममा फोटो संकलन तथा अन्यविविध पक्षमा सहयोग गर्ने आत्मिय साथी रुपेन कर्माचार्य, बुद्धिसेन चौधरी, विदुर, दिपेश, कमला, गोपाल, सञ्जिला, तुलसीलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा सौहार्दपूर्ण वातावरणको सिर्जनाद्वारा सहयोग गर्ने दिदीभिनाजु नारायण सापकोटातथा सीता सापकोटा, साहित्यिक स्रोत संकलनगर्न साथीको भूमिकानिर्वाह गर्ने भाइ/बहिनीहरु, अंकल, आन्टी, मामा साथै हरतरहले विविध क्षेत्रमा सहयोग गर्ने आदरणीयममी/बाबाप्रतिआभार प्रकटगर्न चाहन्छु ।

शोधपत्रलाई छिटो छरितो रुपमाटाइप गरी सहयोग गर्नुहुने नेत्र कोइरालालाई विशेष धन्यवादज्ञापनगर्न चाहन्छु ।प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्ने सबै महानुभावहरुलाई हृदयदेखि नै आभार प्रकटगर्दै अन्त्यमा आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि यो शोधपत्र नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागमा अर्पण गर्दछु ।

सुनिता तिमल्सिना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली इतिहास,

संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७१

विषय-सूची

सिफारिस पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

विषय-सूची

विषय			पृष्ठ
	पहिलो अध्याय		
१.	शोध परिचय		१
	१.१	समस्याकथन	३
	१.२	अध्ययनको उद्देश्य	४
	१.३	अध्ययनको सीमा	४
	१.४	अध्ययनको औचित्य र महत्व	४
	१.५	शोधविधि	४
		१.५.१ प्राथमिक स्रोत	४
		१.५.२ द्वितीयक स्रोत	४
	१.६	पूर्व साहित्य समिक्षा	५
	१.७	अध्याय विभाजन	७
	दोस्रो अध्याय		
२.	मुद्राको परिचय, उत्पत्ति र विकास		८
	२.१	मुद्राको परिभाषा	८
	२.२	मुद्राको उत्पत्ति	९
		२.२.१ वस्तुमुद्रा र विनिमयप्रथा	१०
		२.२.२ प्राचीन हिन्दु सभ्यतामा मुद्राको विकासक्रम	१२
	तेस्रो अध्याय		
३.	नेपालमा मौद्रिक विकास		१८
३.१	नेपालमा मौद्रिक विकासको परिचय		१८
	३.१.१	लिच्छविकालको अध्ययन	२०
		३.१.१.१लिच्छवी	२०
	३.१.२	लिच्छवी मुद्राहरुको अध्ययन	२७
		३.१.२.१ मानाङ्क	२८
		३.१.२.२ वैश्रवण	३६

३.१.२.३ श्री गुणाङ्कमुद्रा ३८

३.१.२.४ अंशुवर्माको मुद्रा ४१

३.१.२.५ जिष्णुगुप्तकामुद्रा ४५

३.१.२.६ पशुपतिमुद्रा ४७

३.१.२.७ वृष मुद्रा ५७

३.२ लिच्छविकालमा प्रचलित मौद्रिक इकाईहरु ६१

चौथो अध्याय

४. लिच्छविकालीन मुद्राको धार्मिक तथा सांस्कृतिक अध्ययन ६५

४.१ लिच्छविकालको धार्मिक तथा सांस्कृतिक अध्ययन ६५

४.२ लिच्छविकालीन मुद्रामा प्रयुक्त धार्मिक तथा सांस्कृतिक चिन्हहरुको अध्ययन ६७

४.२.१ बिन्दु ६८

४.२.२ वृत्त ६८

४.२.३ सिंह ६८

४.२.४ चन्द्रमा ६९

४.२.५ सूर्य ७०

४.२.६ त्रिशूल ७१

४.२.७ डमरु ७२

४.२.८ छत्र ७२

४.२.९ कलश ७२

४.२.१० लक्ष्मी ७३

४.२.११ हात्ती ७४

४.२.१२ कमल ७५

४.२.१३ वृष ७६

४.२.१५ श्री ७७

४.३ निष्कर्ष ७७

४.४ मुद्रा निर्माण प्रक्रिया ७८

४.५ लिच्छविमुद्रामा लिपि तथा भाषा ८०

पाँचौं अध्याय

५. उपसंहार ८४

चित्रफलक

सन्दर्भ सामाग्री